

PEEGLI MÕISTATUS

JAAN PUHVEL

Oma „Etümoloogilisis märkmeis” eritleb Udo Uibo (2007: 56–57) edukalt ja asjatundlikult keelendit, mis kujul *varjukaetus* esineb ’peegli’ tähenduses Jaan Kaplinski luuletuses „Ei ole lohutust”, seda sõna pole aga võetud „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatusse”. Luuletaja enda joonealusel selgitusel (Kaplinski 2000: 273) on sõna „vana lõunaeestiline”; Udo Uibo oletab, et poeet on igandi kasutusele võtnud Andrus Saareste mõistelise sõnaraamatu ajal, kus see leidub paaril korral, pelga vihjega setu päritolule (Saareste 1959: vg 825, 1297). Udo Uibo enda näited, nagu *varokaetus*, on kõik Setu, Lutsi, Kraasna ja Võru murdealadelt, seega kagupoolseilt ääremailt. Siiski möönab autor, et vanim teada olev seda laadi kujund on Heinrich Gösekeni põhjaeestiline *warjo kats* (1660: 368); Ferdinand Johann Wiedemanni sõnaraamat kordab seda vihjamisi kui *warju-katse* (1893: vg 222). Udo Uibo selgitab selle liitsõna rööptuletisi teistes keeltes, eriti islandi *skuggsjá* ’peegel’, sõnasõnalt ’vari-vaade’ (*skugg-sjá*). Kõik on veenev, talub aga mõningat täiendust.

Vaadelgem kiriklikke tekste ja vanu sõnastikke. Peale Gösekeni grammatika *warjo kats* XVII sajandil ei esine. Peegli tähenduses on Georg Mülleri Tallinna Pühavaimu jutlustes tolle sajandi algaastail hoopis *spegel* („kuy v̄x spegel sab meddy Silmade ette malituth”) (Neununddreißig Estnische Predigten 1891: 200; Habicht, Kingisepp, Pirso, Prillop 2000: 258). Joachim Rossihniuse tõlgitud lõunaeesti kirikumanuaal (Evangelia vnd Episteln ... 1632; Kingisepp, Habicht, Prillop 2002: 127) pakub välja apostel Pauluse armastuse ülistuse kirjas korintlastele (1.13.12): „Meye kajeme nüd *lebbi ütte Spegli ähck warjokajetawa ütte pimmedä sönna sissen*, sihs enge pössest pöske.” Joachim Rossihnius tutvus eesti keelega algul Vigalas (1622–1625), hiljem kaua (1626–1645) Tartu kandis ja pidas ilmselt vajalikuks kohmakat väljenduslikku topeldust. Sajandi lõpupoole kõlab sama passus Wastses Testamendis (WT 1686) nõnda: „Sest meije näeme nühd *läbbi Warjekajetasse pimmedän Sönnan*, ent sis Palgest Palgeni” (kreeka algtekstis: „Blépomen gâr árti *dí esóprou en ainígmati*, tóte dè prósopon pròs prósopon”). Põhjaeesti Thor Helle Piiblis (Piibli Ramat 1739) loeme juba normeeritult *kui ühhes peeglis moistatusses*, Vastse Testamendi uustrukis (VT 1905) seisab aga sajandid hiljem ikka veel *warjokaotuse läbi mõistatusen*. Heinrich Stahli põhjaeesti (1637) ega Urvaste pastori Johannes Gutslaffi lõunaeesti (1648) keeleraamatuis pole peeglist tepts juttu. XVIII sajandil (umbes 1725) sisaldab Salomo Heinrich Vestringi „Lexicon Esthonicum Germanicum” sõna *Warri-Kats* ’Spiegel’, põhjaeestiliselt Heinrich Gösekeni jälgedes (vt Vestring 1998: 283). August Wilhelm Hupel (1818: 278, 549) eristab

esimesena tallinnamurdelist väljendit *warri kats* ja tartumurdelisi teisendeid *warjokaetus*, *warjokajetus*, *warjokajotus*; sealt on ilmselt ka Wiedemanni sõnaraamatusse kandunud *warju-kaetus* (1893: vg 181).

Moodustis oli järelikult üldeestiline, aga erinevais põhja ja lõuna teisen-deis. Esimene neist hääbus tavakäibest juba XVII sajandil, põlistudes vaid sõnastikes kui *varjokats* või *varikats*. Lõuna-Eestis on hilisemat tarvitust ja enam erinevusi, sealjuures piiblivormid, äärealade murdesäilmed, leksikaal-sed talletused (Hupel, Wiedemann, Saareste) ja Jaan Kaplinski „taaselustus” kirjanduses.

Ühine on liite esiosa (*varjo-/vari-*, võrdluseks näiteks *varjupilt/varipilt* ‘siluett’), teine pool aga hoopis keerukam. Pole põhjust sõna *varjokats/varikats* Wiedemanni sõnaraamatu moodi tõlgenduslikult moonutada (*varju-katse*), sest *kats* (omastav *katsu*) on ürgne nimisõna, millest tuleb verb *katsuma* algtähenduses ‘vaatama’ (sm *katsoa*), arenguliselt ‘külastama’ (vrd ‘katsikul käima’), edasi ‘puutuma, proovima’, sellest omasoodu uuenduslik noomen *katse* ‘proov’ (sm *katse* ‘vaade’). Põhjaeesti *varjokats/varikats* oli seega algupäraselt ‘varivaade, peegel(pilt)’, tegusõna mõistearenguga muutus ta aga sõnaliitena tuunjaks ja hajus käibelt enne piiblikeelde juurutamist.

Lõunaeesti murretes oli seevastu liitsõna *varjokaetus*, *varjokajetus*, *varjokajotus* järelosana kasutusel verb *kaema* ‘vaatama, külastama’, mille tähendus on vastuoksa arenenud mõistest ‘katsuma’ (sm *kajota* = *koskea*, *puuttua*), ja põhja- ning lõunaeesti vormide ühiseks nimetajaks *kaejatsed* = *katsikud*. Moodsas keeles on teatavat sorti vaatlus või taju *kaemus*, vanas keeles oli aga *kaetes*, *kaetis*, *kaetus* ‘vaade’, mis lisaks veel tähendas ‘kurja silma’. Seega jäi lõunaeesti *varjokaetus* kauem mõisteliselt lüümeks, mis seletab selle pikemat kestvust.

Ülaltoodu toetab ja kinnitab Udo Uibo järelduste õigsust. Tegemist on loova moodustisega vanaeesti keele eri osades, kusjuures eeskujuks võis tõesti olla vanagermaani või vanapõhja mall. Juba IV sajandil pani gooti piiskop Wulfila Pauluse mõistatuslikud peeglisõnad kirja järgmiselt: *saihwam nu thairh skuggwam in frisahtai*. *Skuggwa* tähendab siin ‘peegel’ (vrd vanapõhja *skuggsjá*, vanasaksa *scūcar* ‘peegel’: vanapõhja *skuggi*, rootsi *skugga* ‘vari’). Germaanlastel oli veel teine sõna tähenduses ‘vari’: gooti *skadus*, anglosaksi *scead(u)*, millest seletuvad inglise *shade*, *shadow* ja saksa *Schatten*. Vana-iiri vaste *scāth* ‘vari’ topelttähendus ‘peegel’ läheb kindlasti mõistematkinguna Dublini asutajate viikingite arvele, eriti kuna teisel kelti alal võrdub kõmri *drych* ‘vaade, peegel’ hoopis iiri sõnaga *drech* ‘nägu’. Siin on puhtalt tegemist ‘nägemisega’ (vrd kr *dérko-*, sanskriti *drśya-*), samuti kui germaani (vanapõhja *spēgill* ja vanasaksa *spiegel*) ja sealt eesti ja soome keelde laenatud ladina peeglisõnas (*speculum*, verb *specio*, vrd kr *sképto-* ja sanskriti *paśya-*), mis on omakorda Cicero tõlkelaen kreeka sõnast *kátoptron* või *ésoptron* ‘sissevaade’, samuti kui *spectrum* ‘vaatlus, kaemus’ (kr *eidōlon*). *Speculum* elab edasi itaalia (*specchio*) ja hispaania keeles (*espejo*). Seevastu prantsuse uuend *miroir* (varem *miradoir*, *mirour*) peegeldab ladina tegusõna *mirare* ‘imetlema’ hilisarengut suunas ‘vaatama’ (it *mirare*, pr *mírer*) ja kandus ka inglise keelde (*mirror*) võistlema peegli lihtlabase nimetusega (*looking*) *glass* (juba anglosaksi *glæs*), mis jätkuvasti kõlab inglise piibli Pauluse passuses: näeme „through a glass darkly” (indoeuroopa näiteid vt Buck 1949: 454).

Vanagermaani ürgvormist **skuwwa-* (vrd anglosaksi *scuwa* ‘vari’) laenatud soome *kuva* on sealses suhtelises keelises autarkias omamaiselt „ilma

teinud”, kas või sõnaliites *valokuva* ‘päevapilt, foto’, ja omasoodu hilisajal edasilaenamiseks sobinud (ee *kuvar*, *kuvand*). Et ka vadja keeles *varjo* tähendavat ‘peegel’, jääb imestada, miks soome keeles pole kunagi moodustunud *peili* kõrvale või asemele näiteks *varjokuva, ja seda enam tunnustada eesti leiutist *varjokats/varjokaetus*.

Need read on mõeldud kalmuohvriks suurele sõnatargale Juhan Peeglile kaduvikust seletusse siirdumisel.

Kirjandus

- B u c k, C. D. 1949. A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages. Chicago: University of Chicago Press.
- Evangelia vnd Episteln auff alle Sontage durchs gantze Jahr. Item: Evangelia vnd Episteln der fürnembsten Festen. Vnd: Die Historia vom Leiden vnd Sterben vnsers HERRN vnd Heylandes JESU CHristi. In Lieffländische Estonische Sprache transferiert. Durch JOACHIMUM ROSSINIUM. Riga, 1632.
- G u t s l a f f, J. 1648. Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam. Dorpat.
- G ö s e k e n, H. 1660. Manuctio ad Linguam Oesthonicam. Anführung zu Öhstnischen Sprache. Reval.
- H a b i c h t, K., K i n g i s e p p, V.-L., P i r s o, U., P r i l l o p, K. 2000. Georg Mülleri jutluste sõnastik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 12. Tartu: Tartu Ülikool.
- H u p e l, A. W. 1818. Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte, den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Mitau.
- K a p l i n s k i, J. 2000. Kirjutatud. Valitud luuletused. Tallinn: Varrak.
- K i n g i s e p p, V.-L., H a b i c h t, K., P r i l l o p, K. 2002. Joachim Rossihniuse kirikumanuaalide leksika. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 22. Tartu: Tartu Ülikool.
- Neununddreißig Estnische Predigten von Georg Müller aus den Jahren 1600–1606. Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Fünftehnter Band. Dorpat, 1891.
- Piibli Ramat / se on keik se Jummal Sanna, mis Pühhad Mehhed / kes pühha Waimo läbbi juhhatud / Wanna Seädusse Ramatusse Ebreä Kele ja Ue Seädusse Ramatusse Kreka Kele essite on ülleskirjotanud / nüüd agga hopis / Jummalä armo läbbi, meie Eesti-Ma kele Essimest korda üllespandud, ja mitme sündsä salmiga ärrassetatud. Tallinn, 1739.
- S a a r e s t e, A. 1959. Eesti keele mõisteline sõnaraamat II. Stockholm: Vaba Eesti.
- S t a h l, H. 1637. Anführung zu der Ehstnischen Sprach... Revall.
- U i b o, U. 2007. Etümoloogilisi märkmeid (I). – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 51–58.
- V e s t r i n g, S. H. 1998. Lexicon Esthonicum Germanicum. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- VT = Meie Issanda Jesuse Kristusse Vastne Testament ehk Vastse Lepingo Raamat nink Kuninga Tavida Laulu-Raamat. Jurjev: Pritti- nink võõra-maa Piibselts, 1905.
- W i e d e m a n n, F. J. 1893. Estnisch-deutsches Wörterbuch. St. Petersburg.
- WT = Meije Issanda JESUSSE Kristusse Wastne Testament / Echke Jummalä Pöhä Sönnä / Kumb Perräst ISSANDA JESUSSE KRISTUSSE Sündmist pöhist Ewangelistist nink Apostlist om ülleskirjotetu. Riga, 1686.